

Демографічні процеси в Криму напередодні та в роки Другої світової війни та їх наслідки в історії України

Крим – єдиний регіон України, де внаслідок насильницьких дій – політичні репресії, депортації сталінізму, фашистський геноцид – протягом кінця 30–40-х роках ХХ ст. докорінно змінився склад населення. Це призвело до виникнення принципово іншої ідейно-політичної, культурної, ментальної ситуації на півострові, яка дається взнаки й понині.

Ключові слова: політичні репресії, фашистський геноцид, депортація, оргнабір.

Омельчук Дмитрій. Демографические процессы в Крыму накануне и в период второй мировой войны и их последствия в истории Украины. Крым – это единственный регион Украины, где вследствие насильственных действий – политические репрессии, сталинские депортации, нацистский геноцид – в конце 30–40-х годах ХХ в. радикально изменился состав населения. Это привело к появлению принципиально иной идейно-политической, культурной, ментальной обстановки на полуострове, которая дает о себе знать и поныне.

Ключевые слова: политические репрессии, фашистский геноцид, депортация, оргнабор.

Omelchuk Dmitry. Demographic Processes in Crimea Before and During the Second World War and their Consequences in the History of Ukraine. Crimea is the only region of Ukraine, where because of the violence and political repression, deportation, Stalinism, the Nazi genocide – in the late 30–40s of the twentieth century, the population has changed dramatically. This has led to fundamentally different ideological and political, cultural, mental situation on the peninsula, which is known today.

Key words: political repression, fascism, genocide, deportation, orgnabor.

Прикордонні регіони, а в цьому Крим і Волинь, безперечно схожі, завжди мають більшу, ніж центральні області, етнічну строкатість. Екстремальні обставини, а війни саме до таких і належать, завжди накладають відбиток на демографічні процеси. Наочно це видно й на процесах, які відбулися напередодні, у період Другої світової війни, а також у перші повоєнні роки на Волині та у Криму. Для останнього ці зміни мали, безумовно, трагічні наслідки, порівняно з іншими регіонами нашої держави.

Глобальний радянський експеримент – спроба побудови справедливого суспільного ладу – соціалізму – від самого початку передбачав можливість маневрування великими людськими масами. Сотні тисяч людей (хто добровільно, хто примусово) були зірвані з місць постійного мешкання й переміщалися по країні, іноді на досить великі відстані. У Криму ці процеси почалися відразу після встановлення радянської влади. Уже у двадцяті роки влада «вичищала» Крим від неблагонадійних елементів. Жертвами ставали переважно члени родин так званих «колишніх». На межі 20–початку 30-х років півострів не із власної волі покинули (більшість не повернулася) кілька тисяч розкуркулених. Проте були і зворотні напрямки у міграційних процесах.

Національна політика Радянської влади у 20-ті роки спрямовувалася на залучення на свій бік численних національних меншин, у тому числі єврейської. Це вписувалось і відповідало лінії на подолання наслідків національного гніту за часів царизму.

У Криму це проявилось у спробі створити мережу єврейських комун, а згодом – колгоспів і працевлаштувати в них тисячі переселенців переважно з різних областей України та Росії. До 1928 р. на півострів приїхали й облаштувалися 1769 сімей. Площа відведеної їм землі становила в 1930 р. 344,8 тис. га [6, 198, 199].

Особливістю цієї колонізації було те, що вона проходила за підтримки міжнародних організацій, зокрема «Джойнт». У Сполучених Штатах Америки двадцяті роки були розквітом економіки, й можливі члени єврейських громад мали змогу збирати великі суми коштів на облаштування єврейських громад у СРСР.

Перші економічні успіхи пожвавили дискусії щодо політичних змін у Криму, а саме щодо можливості створення тут національної автономії. Ця ідея знаходила розуміння й підтримку деяких діячів більшовицької партії, зокрема Юрія Ларіна. Розроблено план утворення Єврейської республі-

ки в Криму. Проте ці проекти залишилися нездійсненими. Рішуче проти подібного виступили інші етнічні групи півострова: німці й кримські татари. Останні (а вони мали вагомий вплив в органах влади Кримської АРСР) уважали, що землі на півострові недостатньо навіть для забезпечення потреб кримськотатарського народу. На місцях траплялися міжнаціональні сутички – відносини двох етносів загострилися. Це мало проєкцію в майбутнє, зокрема в роки війни з нацизмом. До того ж самі переселенці були не в захваті від запропонованої селянської долі навіть попри суттєву іноземну допомогу. Ці чинники сприяли відтоку єврейського населення із сільської місцевості. У деяких колгоспах цей відтік становив 60–70 %. Проте мало хто покинув Крим – більшість переселилась у міста. Якщо, за даними перепису 1926 р. (коли вже відбулося переселення) у Криму мешкало близько 40 тис. євреїв, то в 1939 р. їх було більше 65 тис. [5, 21–22]. Колгоспників серед них – лише тільки 17 тис.

Суттєві зміни сталися в демографічній картині Криму в роки першої п'ятирічки. Сюди з України (з областей Російської Федерації також, але значно меншою мірою) втікали від колективізації селяни. Частина з них потрапляла на будівництво об'єктів п'ятирічки, багато опинилося у Керчі, у портах, працювало на залізниці. Чимало втікачів осіло в сільській місцевості й були випадки, коли українські переселенці створювали свої колгоспи. Логіка їхніх дій, імовірно, полягала в тому, що якщо це лихо вже неминуче, то хоча б утворити колгосп «зі своїх». Проте ГПУ такі спроби пресікало – відомо про кілька справ про так звані «лжеколгоспи» з українців у Перекопському районі, наприклад у селі Ішунь.

Частина українців перебрались у Крим напередодні та на початку голодомору.

Проте органи ГПУ (згодом НКВД) уважно відслідковували переселенців і багато хто з них згодом потрапив у лещата «Великого терору». Утім у Всесоюзному переписі населення 1939 р. по Криму вперше українців було виділено окремою групою – 154,1 тис. осіб (13,7 % населення) і вони стали третьою за чисельністю етнічною групою (за росіянами й кримськими татарами) в Криму [5, 21–22].

Трагічно в першій половині ХХ ст. склалася доля й німецького населення. Колоністи, які переїхали в Крим з різних районів Німеччини та Австрії, жили ще з ХХ ст. переважно в сільській місцевості. Працьовиті й дисципліновані, вони здебільшого були заможними та суттєво відрізнялися від решти сільського населення. Стосунки німців і радянської влади були непростими. Ускладнилися вони в період колективізації – німецькі господарства масово потрапляли до категорії куркульських з усіма наслідками, проте дійсно чорна смуга почалась із того часу, коли в Німеччині до влади прийшли нацисти. Масові й різнопланові зв'язки СРСР із цією країною були згорнуті, а численне німецьке населення Радянського Союзу опинилося під підозрою. Ворожим проявом уважалось підтримання родинних стосунків, листування, отримання з Німеччини газет, журналів, посилок, переказів, листів. Подібне кваліфікувалося спецслужбами як антирадянська агітація й розповсюдження фашистської літератури. Так до п'яти років позбавлення волі засуджено С. Екерта, А. Мегентесову за написання «наклепницьких листів» до Німеччини з метою отримання матеріальної допомоги [1, спр. 016809].

Але ще гірші часи настали в 1937–1938 рр. Період «Великого терору» чи не найбільше вразив у Криму саме німецьке населення. Реалізація так званих «національних операцій» призвела до того, що заводилися групові справи на 100 і більше осіб. Слідство велося прискорено, доказів не шукали, часто обмежувалися 1–2 допитами (інколи навіть без отримання зізнань). Позасудовий вирок – переважно розстріл. Так, зі 102 заарештованих у Ларіндорфському районі Криму в травні-червні 1938 р. за звинуваченням в участі в диверсійно-шпигунській організації 101 особу засуджено до страти [3, ф. р-4808, оп. 1, спр. 010715]. За іншою справою було заарештовано 36 німців [3, ф. р-4808, оп. 1, спр. 010724].

У регіональній базі даних Всеукраїнської програми «Реабілітовані історією» містяться дані про понад п'ять тис. репресованих німців Криму. Близько двох третин випадає на 1937–1938 р. Більшість були засуджені до вищої міри покарання. За даними Всесоюзного перепису населення 1939 р. у Криму зареєстровано 51 299 осіб німецької національності (4,6 % усього населення Криму). Насправді їх мало бути щонайменше на п'ять тисяч осіб більше. Зазначимо, що репресії поглинули на 90 % чоловіче населення. Подібне не могло не позначитися на лояльності до влади представників цієї етнічної групи.

При всій значущості змін у складі населення півострова в передвоєнні роки найбільші й найтрагічніші зміни з наслідками сталися в період 1941–1945 рр. Із перших днів війни органам

безпеки, які діяли в Криму, довелося боротися не з міфічними шпигунами, як у 1937–1938 рр., а з реальною загрозою. Певні запитання виникали й щодо лояльності до влади частини населення. На тлі цього примусове виселення в серпні 1941 р. німецького населення (53 тис. осіб, а з урахуванням змішаних шлюбів 61 тис. осіб) із суто військового боку може бути розцінене як виправдане. Адже у всіх завойованих країнах нацисти активно залучали місцевих німців до співпраці, а чоловіків мобілізували до вермахту. Територія Радянського Союзу не була б виключенням. Подальша практика «фольксдойче» є тільки підтвердженням цієї тези. Про це красномовно свідчить зміст доповідної записки керівництва Кримського НКВД щодо реакції німецького населення на виселення з Криму. Вона однозначно негативна як щодо безпартійних, так і серед німців–членів ВКП(б), комсомольців. Зауважимо, що серед безпартійних переважають антикомуністичні настрої. Якогось невдоволення або погроз у бік інших національних верств кримського населення (за винятком кількох проявів антисемітизму) не виявлено [7, 48, 49]. У чисто гуманітарному вимірі те, як обійшлись із виселеними, не має жодного виправдання. Проте з іншими влада поводитися не набагато краще.

У січні 1942 р. з району Керчі примусово вивезено близько тисячі італійців. Вони переважно потрапили в Ак-Молінську область Казахстану. Мотивація і в цьому випадку зрозуміла: Італія була союзником Німеччини. Проте доля кримських італійців склалася дещо краще, ніж німців – вони не потрапили на облік як спецпоселенці й не мали таких жорстоких обмежень у проживанні, працевлаштуванні тощо.

Значних утрат зазнало населення Криму в період нацистської окупації (листопад 1941–квітень 1944 р.). У грудні 1941 р. по всьому Криму (за винятком Севастополя, що боронився) винищено практично всіх євреїв, а також кримчаків і ромів. Холокост у Криму забрав життя більше 35 тис. осіб – тих, хто внаслідок різних обставин не зміг або не схотів евакуюватись і не був мобілізованим у Червону армію [2, 33, 36]. Загалом у процесі різних каральних заходів на півострові окупанти знищили ще понад 100 тис. осіб різних національностей [3, ф. п. 156, оп. 1, спр. 32, арк. 20].

Скоротилося населення й за рахунок померлих від голоду та хвороб.

Близько 85 тис. кримчан були вивезені на примусові роботи до рейху. Частина загинула (переважно внаслідок бомбардувань німецьких міст авіацією антигітлерівської коаліції).

Після звільнення півострова від нацистських завойовників постановою ДКО в травні 1944 р. за звинуваченням у масовому колабораціонізмі з Криму депортовано 181 тис. кримських татар. У червні така ж доля спіткала греків, болгар, вірмен. До них приєдналися фольксдойче, особи з іноземним громадянством та деякі інші. Загалом примусово вивезено 228 тис. осіб [4, 359].

Унаслідок вищезазначеного населення Криму скоротилося більш як у три рази, порівняно з довоєнним, складало клітку 1944 р. нараховувало лише 379 тис. осіб [5, 19].

Півострів фактично обезлюдів. Звичайно після закінчення війни до Криму мали б повернутись демобілізовані солдати і офіцери Червоної Армії, евакуйовані, остбайтери. На повернення примусово виселених годі було й розраховувати. Дорога до Криму, як уважалося, для них закрита назавжди. Наявному населенню важко було навіть підтримувати життєдіяльність на півострові, особливо в сільській місцевості. Тому у вищих ешелонах влади виникла ідея переселення в Крим людей з інших регіонів Радянського Союзу. Оскільки практика соціалістичного будівництва визнавала можливість переселення значної кількості населення, внутрішні міграційні процеси в СРСР були надзвичайно потужними, то такий підхід стосовно Криму не виглядав чимось надзвичайним. До того ж перших переселенців переважно набирали з тих місцевостей, які були вщент зруйновані фашистами. На їх відновлення потрібно було чимало коштів і зусиль, а в Криму було достатньо цілого й незаселеного житла, яке залишилося після вивезення депортованих.

Перші переселенці з'явилися у Криму вже в 1944 р. Це були вихідці з Орловської, Тамбовської, Ростовської, Воронежської, Київської, Вінницької, Житомирської областей, Краснодарського, Ставропольського країв. До кінця війни в Крим прибуло 17040 родин, що розселились у восьми районах – Бахчисарайському, Білогірському, Куйбишевському, Старокримському, Судакському, Ялтинському, Алуштинському.

Переселенська політика продовжувалась і в наступні роки. У 1946 р. прийнято спеціальну постанову уряду СРСР, за якою визначались об'єми та умови переселення. За так званим «оргнабором» у Крим протягом 1944–1960 рр. переселено більше 100 тис. осіб (працевдатних) [4, 361]. Насправді переселенців, особливо в перші повоєнні роки, було значно більше. У Крим інколи приїжджали великими родинами, в яких було лише по одному-двоє працевдатних.

Після передачі Кримської області до складу Української РСР у 1954 р. стало більше вихідців з України. Українські ВНЗ і технікуми стали направляти на роботу в Крим своїх випускників.

Для більшості прибулих на півострів (найбільше це характерно для першого десятиріччя) процес переселення виявився вкрай складним. Особливості клімату, ведення господарської діяльності викликали чималі труднощі. Сільське господарство, особливо в гірській місцевості, рішуче відрізнялося від звичного в місцях попереднього проживання. Важкими були й матеріальні умови. Не всі змогли адаптуватися до нових реалій. Приблизно третина переселенців покинула півострів.

Докорінно змінилася топоніміка Криму. Були перейменовані населені пункти, які мали назви, пов'язані з депортованими. Карасубазар став Білогірськом, Ларіндорфський район – Первомайським, Ак-Мечеть – Чорноморським, Фрайдорф – Новоселовським. У назвах багатьох населених пунктів увіковічено імена учасників Великої Вітчизняної війни – Героєвське, Бондаренкове, Самохвалове, Острякове і т.п. Чимало назв нагадували мешканцям Криму місця колишнього проживання – Курське, Вінницьке, Льговське, Полтавка.

З'явилися інші нові назви – оптимістичні: Ізобільне, Веселе, Багате, Радісне, Урожайне, Дачне, Курортне, Привітне, Добре, Планерське, Пушкіне; ідеологічні – Леніно, Кіровське, Советское, Фрунзенське; географічно прив'язані – Малореченське, Рибаче, Превальне, Морське.

Загалом, як зазначають сучасні довідники, було змінено назви понад 700 населених пунктів. У 30–40 рр. XX століття на теренах Криму відбулася докорінна зміна населення. Тут народилися нові покоління, які вважають Крим своєю батьківщиною. Вони не знали довоєнної історії, не були пов'язані з культурою донедавна значної частини населення півострова. Історична пам'ять довоєнних кримчан та ідеологічна обробка нових стали чинником стійкого негативного ставлення до депортованих, що збереглося аж до початку 90-х. Тому процес повернення депортованих та їхніх нащадків, інтеграція їх в українське суспільство проходить доволі складно й болісно.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів Головного Управління СБУ в Автономній Республіці Крим.
2. Вольфсон Б. Кровавые преступления немцев в Керчи / Б. Вольфсон // Истор. журн. – 1942. – № 8.
3. Державний архів в Автономній Республіці Крим.
4. История Крыма с древнейших времен и до наших дней (в очерках). – Симферополь : Атлас-Компакт, 2006. – 401 с.
5. Книга скорби Украины. Автономная Республика Крым. – Симферополь : Таврида, 2001. – 464 с.
6. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. / О. В. Козерод. – К., 2003. – 313 с.
7. Реабилитированные Историей. Автономная Республика Крым: Книга вторая. – Симферополь : [б. и.], 2006. – 392 с.

Наталья Шевцова

Вихідці із Волини – жертви політичних репресій в Криму

На основі архивних джерел розглядається доля вихідців із Волини, які в 20–40-х гг. XX в. були репресировані на території Криму.

Ключевые слова: політичні репресії, терор, арешт, вирок

Шевцова Наталя. Вихідці з Волини – жертви політичних репресій у Криму. На основі архивних джерел висвітлено долю вихідців із Волини, які у 20–40-ві рр. XX ст. були репресовані на теренах Криму.

Ключові слова: політичні репресії, терор, арешт, вирок.

Shevtsova Natalia. People from Volhynia Victims of Political Repression in the Crimea. On the basis of archival sources reflected in the fate of the Ukrainians of Volhynia, who at 20–40 years of the XX century were repressed in the Crimea.

Key words: political repression, terror, arrest, punishment.